Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ **http://www.armin.am**

էլ. փոստ՝ **info@armin.am**

ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ
(1920-1921)

Հրատարակիչ՝ *Ազգայնական Ակումբ*

Երեւան - 2002

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Գրքույկն ընդգրկում է հայ ազգային-ազատագրական շարժման փայլուն գործիչ Գարեգին Նժդեհի այն վավերագրերը, որոնք հայտնաբերվել են Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության կենտրոնական արխիվի գործերում (Բոստոն-ԱՄՆ):

Փաստաթղթերը վերաբերում են Նժդեհի գործունեության Սյունիքյան - Լեռնահայաստանյան, եթե կարելի է այդպես բնորոշել, ժամանակաշրջանին՝ 1920-1921թթ. (հիմնականում 1921թ.), երբ փայլատակեց հայ ժողովրդի Մեծն զավակի զորավարական տաղանդը: Բացառապես Գարեգին Նժդեհի հմուտ ղեկավարությամբ՝ Սյունիք-Զանգեզուրի ինքնապաշտպանության շնորհիվ հայոց պատմական տարածքը դիմակայեց ադրբեջանական (մուսաֆաթական-բոլշեւիկյան)-կարմիր բանակ-թուրք միացյալ ուժերի համատեղ ճնշմանը եւ ապահովեց նրա պատկանելը Հայաստանին: Նժդեհի կազմակերպած եւ ղեկավարած պայքարի փորձը, դրա ուսումնասիրությունն ունի ճանաչողական եւ դաստիարակչական-գործնական նշանակություն:

Հարուստ ու բազմաբովանդակ է Գարեգին Նժդեհի գրական-ստեղծագործական ժառանգությունը՝ նամակներ, հրամաններ, հուշեր, հաշվետվություններ, հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, բովանդակությամբ ռազմական գործողություններ, հայրենասիրություն, բարոյա-խոհական-փիլիսոփայական-խրատական գործեր ու ասույթներ, հրապարակախոսություն: Նույնիսկ խորհրդային բանտում շարունակվեց Նժդեհի ստեղծագործական գործունեությունը: Նժդեհի ամբողջ գիտակցական կյանքը դարձավ ազգանպաստ մաքառում ու արարում:

Ներկա գրքույկում տեղ են գտել բացառապես արխիվային անտիպ փաստաթղթեր, որոնք նամակներ են, հրամաններ եւ վերաբերում են Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանությանը:

Ըստ ժամանակագրության եւ բովանդակության այդ փաստաթղթերը կարելի է բաժանել (պայմանականորեն) մի քանի խմբի:

1920թ. այն ամիսների վավերագրերը, երբ զանգեզուրցիների պայքարի համար ստեղծվել էին խիստ ծանր պայմաններ եւ զգացվում էր օգնության սուր անհրաժեշտություն, կարելի է ներկայացնել որպես առաջին խումբ: Ադրբեջանի խորհրդայնացումից եւ Ղարաբաղին տիրելուց հետո ռուսական 11-րդ բանակի զորամասերը հայտնվեցին Զանգեզուրի սահմաններում: Համառ կռիվներից հետո Նժդեհի վաշտերը նահանջեցին դեպի Խուստուփի լեռը, Ղափան-Մեղրի, որտեղ կազմակերպվեց ուժեղ պաշտպանություն: Իսկ Գորիսում եւ Զանգեզուրի մյուս շրջաններում հաստատվեց Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Կարմիր բանակի 5-ամսյա (1920թ. հուլիս-նոյեմբեր) ժամանակավոր իշխանությունը: Վերջինիս քիչ բան էր մնում վերջնական հաղթանակի համար: Եվ տեղի

ունեցավ հրաշքը. Նժդեհին հաջողվեց շրջել իրադարձությունների ընթացքը եւ վերատիրել ամբողջ Զանգեզուրին: Այդ ժամանակ Նժդեհը չէր դադարում օգնություն խնդրել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունից:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նրա իշխանությունները, 11-րդ բանակի հրամանատարության հետ միասին բանակցություններ են նախաձեռնում Անկախ Սյունիք-Լեռնահայաստանի հետ՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու, Զանգեզուրը խորհրդային հայտարարելու եւ Հայաստանին միանալու հարցի շուրջը: Նժդեհի ամբողջ պայքարը ուղղված էր հենց այդ նպատակին, սակայն նրա իդեալը ոչ թե Խորհրդային, այլ ազատ, անկախ Հայաստանն էր, որպիսին նա ընդունում էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Ուստի Նժդեհը, չմերժելով հաշտության խորհրդային առաջարկությունները, միաժամանակ չէր էլ շտապում տալ պատասխան: 1921թ. փետրվարյան ապստամբության հաղթանակը եւ Հայաստանի Հանրապետության վերականգնումը նոր հույսեր ու հեռանկարներ էին բացում Նժդեհի համար: Միաժամանակ տեղի ունեցած Վրաստանի խորհրդայնացումը դառնություն առաջացրեց Լեռնահայաստանում: Դրան հաջորդեց նոր անհաջողություն՝ երեւանյան ապստամբության պարտությունը, խորհրդային իշխանության վերադարձը Երեւան եւ ապստամբական ուժերի ու ժողովրդի մի մասի նահանջը Զանգեզուր: Այս իրադարձությունների շրջանի վավերագրերը կարելի է առանձնացնել երկրորդ խմբում:

Այդ նահանջով բավական բարդ իրադրություն ձեւավորվեց Լեռնահայաստանի պաշտպանության համար: Նժդեհի իշխանության կողքին հանդես եկավ երկրորդ՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կամ Հայաստանի (կամ Հայաստանի Հանրապետության) կառավարությունը: Փաստորեն ստեղծվեց երկիշխանություն:

Այստեղ հետաքրքրություն են ներկայացնում այն հարցերը, որոնք վերաբերում են շարժման հեռանկարներին. կարելի՞ է արդյոք դաշնակիցներ գտնել, որքա՞ն իրական են ապստամբությունների մասին լուրերը Անդրկովկասի հանրապետությունների ու Ռուսաստանի վերաբերյալ եւ այլն: Կամ՝ թուրքերի հետ բանակցելու հնարավորությունը: Սա փաստաթղթերի երրորդ խումբն է:

Զգալի թիվ են կազմում այն նյութերը, որոնք առնչվում են դեպի Պարսկաստան գետանցի կազմակերպմանը եւ գաղթի ապահով իրականացմանը: Դա համարենք չորրորդ խումբ:

Վերջապես, հինգերորդ խումբ. Նժդեհի կուսակցական դատը: Նա ստիպված էր տալ բացատրություններ, հիմնավորել իր գործողությունները: Շատ արժեքավոր եզրափակիչ երկու ընդարձակ նամակները լուսաբանում են նաեւ վերջին ժամանակների անհաջող գործընթացների պատճառները:

Գրքույկի մեջ փաստաթղթերը դասավորված են ժամանակագրական կարգով: Խմբավորման սահմանները չեն նշվում, որովհետեւ տվյալ փաստաթուղթը կարող է պատկանել նաեւ այլ խմբի: Այսինքն՝ մեր կատարած խմբավորումը եւ հարաբերական է, եւ պայմանական: Դրանով միայն ցանկացել ենք կողմնորոշել ընթերցողին, թե նա ինչ կարող է որոնել գրքույկում, ինչ հիմնախնդիրներ են արծարծում վավերագրերը:

Փաստաթղթերի հնեագիտական մշակումը կատարված է ընդունված կանոններով: Պահպանվել են դրանց վերնագրերը եւ ոճը: Փոխվել է ուղղագրությունը: Ուղղանկյուն փակագծերը դրվել են, երբ հասկանալի է, թե բառը պետք է շարունակվի հենց այդպես, իսկ սուրանկյուն փակագծերն օգտագործվել են, երբ կազմողներն են որոշել կամ չեն կարողացել որոշել բնագրի բացթողումը (անընթեռնելիությունը եւ այլն): Որոշ փաստաթղթերում բացակայում է արխիվային գործի համարը քսերոպատճենում դրա բացակայության պատճառով: Բոլոր տողատակային եւ գիտական ծանոթագրությունները, մեկի բացառությամբ, կազմողներինն են:

Փաստաթղթերը հրատարակության են պատրաստել «Երկու խոսքի» հեղինակները:

Փաստաթղթերի սույն հավաքածու-գրքույկը մի ավելորդ անգամ վկայում է պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում (1920-1921թթ.) Գարեգին Նժդեհի լայն գործունեության եւ խորաթափանց մտքի ու դատողությունների մեծ կարողության կամ, որ նույնն է, Հայաստան հայրենիքի շահերը ամեն ինչից վեր դասելու մասին:

Վլադիմիր Ղազախեցյան
Համլետ Գեւորգյան

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Թիվ 1

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑ[ՈՒԹՅԱՆ] ՎՐԵԺՍՏԱՆԻ* ԿԵՆՏՐ[ՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Իմ դրության տրագիզմը նրանում է, որ՝ կտրված աշխարհից, զուրկ եմ ինֆորմացիա ստանալու հնարավորությունից: Հայաստանի Հանրապետությունը ինձ դրել է ամենաանել դրության մեջ: Ո՛չ օգնություն, ո՛չ ինֆորմացիա, ո՛չ էլ որոշ հրահանգներ եմ ստանում: Ես շարունակում եմ կռիվները եւ պիտ դիմադրեմ, քանի դեռ ժողովրդի մի մասն ինձ հետ է: Թշնամին, որպես ռազմական ռեալ ույժ, ինձ համար անարժեք է, արհամարհելի: Թշնամին ուժեղ է իր պրովոկացիոն գործունեությամբ, իր հրաշագործ չրեզվիչայկաներով,** լրտեսական ցանցով, ահաբեկիչներով եւ տարածած պրովոկացիոն լուրերով:

Թշնամին Զանգեզուրի բովանդակ թուրք ուժերը հանել է իմ դեմ: Ինձ՝ թշնամու փոխարեն, ընկճելու են ռազմամթերքի կրիզիսը եւ Զանգեզուրի հայության տականքը: Քանի դեռ շարունակվում է կռիվը՝ արագացրեք օգնությունը: Ուշացնել օգնությունը-նշանակում է թուլացնել մարտնչող գյուղացիության մարտական կորովն ու հավատը: Տվեք ինձ լայն ինֆորմացիա: Սպասում եմ:

Ձերմ բարեւներով՝

Ձեր *Նժդեհ*

1920, 18 սեպտ[եմբեր]
Մեղրի

ՀՅԴ ԿԱ, 316Ա1-5: Ինքնագիր:

---

* Ատրպատականի կամ Պարսկաստանի:
** Արտակարգ հանձնաժողով:

Թիվ 2

ՎՐԵԺՍՏԱՆԻ Կ[ԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Սիր[ելի] ընկերներ.

Ուղարկում եմ Ձեզ մոտ[ս] եղած կարեւոր դոկումենտների մի մասը, ընդունեք եւ պահեք:

Դաշնակցական ջերմ բարեւներով՝

Ձեր *Նժդեհ*

1920, 18 սեպտ[եմբերի]
Մեղրի

ՀՅԴ ԿԱ: Ինքնագիր:

Թիվ 3

ԸՆԿԵՐՆԵ՛Ր

Դեպքերը Ղափանում եւ Գենվազում աստիճանաբար զարգանում ու խիստ վտանգալից բնավորություն են ստանում ինչպես երկրիս հայության, նույնպես եւ ողջ Հայաստանի նկատմամբ:

Արտաքին աշխարհից կտրված ենք բառի ամենալայն իմաստով: Դրության անորոշությունը մեծ լքումն է առաջացնում ժողովրդի մեջ: Ռազմամթերքի կրիզիսը կռվող ուժին դրել է անելանելի դրության մեջ: Եվ հերոսական Ղափանը կամաց առ կամաց տեղի է տալիս թշնամու աննշան ուժերի առաջ: Մի քանի հարյուր ռուս բոլշեւիկներ միացած մի խումբ հայ դավաճանների եւ տեղական թուրք հորդաների հետ սիստեմատիկաբար ոչնչացնում են ողջ Զանգեզուրը: Այլեւս գաղտնիք չէ, որ մենք գործ ունենք միայն եւ միայն Ադրբեջանի հետ:

Կռվում ենք այժմ Գենվազի սահմաններում: Հաջողությունն առայժմ մեր կողմն է: Շիրվանածորի ճակատում թշնամու առաջ-խաղացման բոլոր փորձերը հետ է մղված մեծամեծ կորուստներով: Ներկա պայմաններում մեր հաղթությունները, սակայն, մխիթարական համարել չի կարելի-ռազմամթերքի պաշարը անսպառ չէ եւ Գենվազում: Անորոշությունը անհետեւանք չէ թողնելու Գենվազը եւս:

Հայտնի պիտի լինի Ձեզ, որ Ղափանի եւ Գենվազի դեպքերը, նախաձեռնված թշնամու կողմից, դավադրական մի ակտ է: Բոլշեւիկների

եւ Հայաստանի կառավարության միջեւ զինադադար է կնքված*: Զինադադարի խախտումով նա հույս ունի գրավել Ղափան-Գենվազը, միանալ Օրդուբաթ-Նախիջեւանին եւ այդպիսով Հայաստանի կառավարությանը դնել կատարված փաստի առաջ: Բոլոր նշաններից երեւում է, որ մեր կառավարությունը տեղյակ չէ, թե ինչ է կատարվում այստեղ-վարագույրի ետեւը: Հակառակ դեպքում նրա այս անփույթ, անարծագանք վերաբերմունքը դեպի յուրայինների ոչնչացումն ու մի երկրի բռնագրավումը բացատրել անկարելի է:

Ուրեմն, ընկերներ, կանգ չպիտի առնենք եւ ոչ մի միջոցի առաջ իրազեկ դարձնելու կառավարությանը այստեղի անցուդարձերի մասին: Կառավարության եւ մեր մեջ կապ պահել միայն եւ միայն դուք կարող եք-ուրիշ ճանապարհ չկա: Ընկելով Զանգեզուրը՝ վտանգվում է Նախիջեւանը, իսկ Նախիջեւանի անկումով մահացու հարված է տրվում Արարատյան դաշտին:

Ընկերներ, աշխատեք անդադրում: Ձեզ վրա է մեր հույսը:

Ընկերական բարեւներով՝

Նժդեհ

19.IX.20թ.
Մեղրի

Աշոտ
Գ. Աղայան

Յ. Գ. Իշխանին ուղղված հեռագիրը անմիջապես ուղարկել:

ՀՅԴ ԿԱ, 316Ա1-4: Նժդեհի ինքնագիրը:

Թիվ 4

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎՐԵԺՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏ[ՐՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Խնդրում եմ ընկ. Աշոտին** ցույց տալ լայն աջակցություն՝ կապ ստեղծելու Հայաստանի Հանրապետության հետ: Ընկերոջը իրավունք է տրվում ստորագրելու Ամիր Արշադին ուղղված նամակի տակ:

---

* Նկատի ունի 1920թ. օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագիրը:
** Հավանորեն՝ Աշոտ Մելիք-Մուսյան:

Կուսակցական ջերմ բարեւներով՝

Նժդեհ

1920, 2 հոկտ[եմբերի]
Կարճեւան

ՀՅԴ ԿԱ, 316Ա1-7: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 5

ՀՅԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎՐԵԺՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏՐ[ՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Սիրելի ընկերներ.

Մոտավորապես 100 օր է, որ, կտրված Հանրապետությունից, կռվում եմ թշնամու գերադաս ուժերի դեմ: Միայն իմ զինակիցները գիտեն, թե ինչպիսի ռազմադավերի, ինչ՝ թշնամու համար անծանոթ, տաքտիկական ծեւերի, ինչ՝ երբեմն խենթության հասնող խիզախ քայլերի դիմել ռազմամթերքի ծախսումը ամենամինիմալ չափերի հասցնելու համար:

Կռվել եմ ուժանակով, պայթուցիկ տակառներով, սվիններով: Ցերեկները ակամայից դիմել եմ պաշտպանողականի, գիշերները՝ волчья՝ տակտիկայի: Կռիվներին նման բնույթ տալով հանդերձ՝ այսօր կանգնած եմ ռազմամթերքի սուր կրիզիսի առաջ:

Մի ավելորդ անգամ էլ խնդրում եմ խթանել, հասկացնել մերոնց՝ արագացնելու օգնությունը: Մի՞թե մինչեւ օրս Երեւանը չհասկացավ, որ այս շրջանները իրենց անչափելի ռազմագիտական նշանակությամբ եւ գերազանցորեն մարտունակ ազգաբնակությամբ մեր հանրապետությանը շատ շատ են պետք:

Ջերմ բարեւներով՝

Նժդեհ

1920, 15 հոկտ[եմբեր]
Մեղրի

P. S. Անշուշտ լսած կլինեք իմ վերջին մեծ հաջողության մասին; Վերագրավել եմ Ղափանը՝ վերցնելով 300-ից ավելի գերիներ, 400-ի չափ հրացան, 16 գնդացիր, զանազան սիստեմների 100-ից ավելի ծիեր, 17

---

* Волчья - գայլային՝ գիշերային մարտերի վարում:

սպա եւ այլն: Օրդուբաթ-Ալանգյազի ճակատում ունեցանք նույնպես մեծ հաջողություն: Թշնամին իր երրորդ փորձի ժամանակ թողել է երեք գնդացիր, հրացաններ <...> արապետ եւ այլն:

ՀՅԴ ԿԱ, 361Ա1-8: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 6

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵՆՏՐ[ՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Սիրելի ընկերներ.

Շնորհակալությամբ ստացա ընկեր Գեդեոնի* միջոցով ինձ ուղարկած Ձեր նվերները եւ Ձեր գրությունը: Իմ վաշտապետները խնդրել են ինձ հայտնելու կոմիտեիդ, որ իրենք միշտ պատրաստ են տղամարդաբար մեռնելու հայ աշխատավորությունն ապրեցնելու համար: Անզորացած ու Զանգեզուրից քշված թշնամին այժմ Աբդալլարից է առաջարկում հաշտության բանակցություններ սկսել: Եթե Հայաստանում դրությունը բարելավվի, լիահույս եմ, որ Զանգեզուրը մինչեւ վերջը պատվով կմնա:

Ձերմ բարեւներով՝

Ձեր *Նժդեհ*

1920, 5 դեկտ[եմբերի]
Ղափ[ան], Հանքեր

ՀՅԴ ԿԱ, 316Ա1-12: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 7

ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐ ԳԵՎՈՐԳ !**

Ղարաբաղից հաղորդագրում են ինձ. «Քշեցինք թշնամուն Տողա, Տումա, Թաղլարու, Թաղավարդու, Չանախչու եւ Սարգեաշենու շրջաններից: Վերցրել ենք Դրոյի թողած ցեյխհաուզը, 7 գնդացիր, ավելի

* Գեդեոն Տեր-Մինասյան:
** Հրատարակված է Գեւորգ Ղազարյան – ՀՅԴ բյուրոյի թեկնածու:

քան 100.000 փամփուշտ, 2 թնդանոթ, շատ սնարյադ, ծիեր, 100-ից ավելի գերի, շատ ցորեն, գարի, բրինձ, յուղ, աղ, մի խոսքով մեծ պատրաստություն: Թշնամին գլուխը կորցրած փախչում է»:

Հաղորդագրողը խնդրում է 10 ընտիր սպաներ: Ես կարեւոր գործով վաղն անցնելու եմ Գորիս: Տեղդ է եկել ընկեր Գ. Բալայանը, որին չկարողացա տեսնել: Սիսիանից ինձ տեղեկացնում են, թե երեք հոգուց բաղկացած մի դելեգացիա է գալիս, իհարկե, Երեւանից, ինձ մոտ*: Այդ լուրը Սիսիան բերել են մեր Դարալագյազից վերադարձած սուրհանդակները: Չգիտեմ, որքան ճիշտ է: Կգրեմ:

Ձերմ բարեւներով՝

քո *Նժդեհ*

25 հունվար 1921թ.

ՀՅԴ ԿԱ, 96-2: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է «ՀՅԴ կոմիտե, 1918թ.» դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 8

ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐ ԳԵՎՈՐԳ !

Դրոյի եւ Հեկկերի (XI զորաբանակի հրամանատար) կողմից ամսիս 3-ին Գորիս հասավ մի դելեգացիա, բաղկացած 5 հոգուց, որոնցից 3-ը Դրոյի սպաներից, մի տաճկահայ եւ մի զանգեզուրցի: Չորսին ընդունեցի, իսկ հինգերորդին՝ ոչ: Զանգեզուրցի կոմունիստը Զանգեզուրում մի ժամ անգամ ազատ ապրելու իրավունքը չունի:** Դրոյից բերել են նամակ, որից պարզվում է, որ Դրոն մեկնել է Մոսկվա մասնակցելու կայանալիք կոնֆերանսին: Այդ կոնֆերանսին մասնակցելու են Սով[ետական] Հայաստանի, Ադրբեյջանի, Տաճկաստանի (իմա՝ Քեմալի) եւ Ռուսաստանի ներկայացուցիչները: Կոնֆերանսը զբաղվելու է Սովետական Հայաստանի եւ Ադրբեյջանի սահմանների որոշմամբ: Տաճիկները Սովետական Հայաստան չեն ճանաչում, պատճառաբանելով, որ այդ Հայաստանի 3/4-ը գտնվում է իրենց ձեռքին, իսկ Սյունիքը եւ Ղարաբաղը իրենց հայտարարել են անկախ-ինքնավար: Դրոն խնդրում է աջակցություն ցույց տալ սովետական ուժերին՝ Քեմալին քշելու

* ՀՍԽՀ-ի եւ 11-րդ կարմիր բանակի պատվիրակությունը, 5 անդամից բաղկացած, Ղարաբաղի ճանապարհով Զանգեզուր ժամանեց 1921թ. փետրվարի 1-ին եւ հաջորդ օրը Գորիսում հանդիպեց Գարեգին Նժդեհի հետ:
** Զանգեզուրցի կոմունիստը Սամսոն Թյունիեւն է:

Արեւելյան Հայաստանից: Բոլշեւիկներն իրենց շատ վատ են զգում: Նոտաների փոխանակումը Չիչերինի եւ Կարաբեկիրի միջեւ պարզորեն մատնում է Քեմալի բռնած դիրքը: Քեմալը թշնամի է Սովետական Ռուսաստանի համար: Փաստորեն Հայաստանի Հեղկոմը (Ռեֆկոմը) հանդիսանում է Երեւանի եւ մի քանի գյուղերի իշխանությունը եւ ոչ ավելի: «Война между Турцией и Советской Россией и роль Нждей в этой войне»- ահա սովետական հրամանատարությանը զբաղեցնող հարցը: Կարմիր հրամանատարությունը, հանձինս Հեկկերի, ձգտում է բարեկամանալու ինձ հետ: Կարմիր պարոնները այժմ չեն թագցնում, որ Սովետական Ադրբեյջան ասելով հասկացվում է միայն Բագուն եւ մի փոքրիկ տարածություն այդ քաղաքի շուրջը: Մուսաֆաքն ավելի քան ակտիվ է դառել: Տեղական, մասնավոր բնույթ կրող ապստամբություններն անվերջ են Ադրբեյջանում: Կասկածից դուրս է (խոստովանում են իրենք դելեգատները), որ բոլշեւիկները իրենց շատ վատ են զգում: Շատ լավ կլիներ, եթե մի քանի օրով ընկ. Գերասիմի* հետ անցնեիր Գորիս: Շատ կարեւոր հարցեր կան, որոնց այս կամ այն կերպ լուծումից կախված է Հայաստանի բաղդը:

Չուշանաս, մեկնիր անմիջապես: Սպասում եմ:

Ձերմ բարեւներով

քո *Նժդեհ*

1921, **4 փետր[վարի]
Գորիս

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է «Սպարապետ Ինքնավար Սյունիքի եւ Գողթանի» դրոշմակնիքով 3 թերթերի վրա:

Թիվ 9

ՍԻՐԵԼԻ ԸՆԿԵՐ [1]

Հենց նոր ստացա վերջին հեռախոսագիրը, որով Ինքն[ավար] Սյունիքի արեւմտյան ճակատի հակահետախուզության պետը տեղեկացնում է Երեւանի մեր ապստամբ ուժերի կողմից, վերագրավման մասին: Հեռախոսագրի համաձայն դեպքն այսպես է տեղի ունեցել: Հայաստանում եղած ուժերը մեծամասնականները փոխադրել են վրացական

* Գերասիմ Աթաջանյան՝ Ղափանի զինված ուժերի հրամանատար:
** Բնագրում սխալմամբ գրված է 1920:

ճակատները: Բաշ-Գեառնիի շրջանը, օգտվելով առիթից, պարզել է ապստամբության դրոշակը եւ քշել հատուկտոր կարմիրներին: Ապստամբության ալիքն անցել է մնացած շրջանների վրայով եւ Երեւանը ընկել է մեր ձեռքը: Հենց այս րոպեիս մեկնում եմ Վայոց Ձոր ստուգելու վերջին լուրերը: Չգիտեմ, ինչո՞ւ ես տատանվում եւ հապաղում: Լավ կլիներ, որ գայիր Գորիս: Ես կվերադառնամ տեղս ոչ շուտ քան մարտի 5-7-ը: Վերցրել ենք Արփայում 71.000.000 րուբլի չեկերով, 12.000 արշին մանուֆակտուրա եւ 100 փութ աղ:

Ձերմ բարեւներով

քո *Նժդեհ*

1921*, 26 փետր[վարի]
Գորիս

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաստանի Սպարապետի դրոշմակնիքի թղթի վրա:

Թիվ 10

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ԸՆԿԵՐ ՌՈՒԲԵՆ !

Եթե Վրաստանի անկումը ճիշտ է՝ ապա Հայաստանի ռազմական դրությունը պետք է վտանգված համարել: Կարմիրները Վրաստանը գրավելուց հետո կարող են Երեւանը վերցնել «в клещи», «в переплет»:** Ես դեռ չեմ ուզում հավատալ կարմիրների վերջնական–ստրատեգիքական հաջողությանը Վրաստանում: Ըստ իմ ունեցած տեղեկությունների կարմիրները լոկալ հաջողություն ունեցել են Վրաստանում: Թե ինչպե՞ս, ի՞նչ ուղղությամբ եւ ի՞նչ մաշտաբով են օգտագործել - զարգացրել այդ հաջողությունը՝ չգիտեմ: Ինչ որ է, լինեմ սեղմ:

Յապոնի*** հաղորդագրությունները Գյուլլուբի եւ Ջաֆարլուի անկման մասին ինձ ենթադրել են տալիս երկու բան, այն է՝ կամ թշնամին նոր օժանդակ ուժեր է ստացել, որ այժմ այդ աստիճան ագրեսիվ է, կամ էլ ստեղծված ռազմագիտական мешок–ից ազատվելու համար ձգտում է Ջղինով միանալ Նոր Բայազետին: Հրամանագրել եմ Յապոնին

* Բնագրում սխալմամբ գրված է 1920:
** «Աքցանի մեջ», «նեղ դրության մեջ»:
*** Յապոնը (Պարոնյան) Դարալագյազի (Արեւմտյան ճակատի) ուժերի հրամանատարն էր:

վերագրավելու այդ երկու գյուղերը եւ ապահովելու մեր կենդանի կապը Արարատյան Հայաստանի ռազմական ուժերի հետ:

Այժմ չափազանց զգույշ պետք է լինել, թշնամին կարող է մեր Երեւանի ապստամբ ուժերին հավաքել Мешок-ի մեջ եւ խեղդել:

Վատ չէր լինի, եթե մեր կուսակցական ուժերի մի խոշոր մասը առայժմ անցներ Դարալագյազ: Ո՞վ գիտե, անտեր մնա կռիվը, թե ինչով կվերջանա Հայաստանի ապստամբությունը: Խոստովանում եմ, որ քո հեռախոսագիրը Վրաստանի կատաստրոֆայի մասին ինձ խելագարվելու աստիճան ջղայնացրել է: Վրաստանի անկումով Հայաստանի համար ստեղծվում է նույն սպառնական դրությունը, որը գոյություն ուներ տաճիկների առաջխաղացման օրերին, որը վերջացավ մեր պարտությամբ:

Խորապես խնդրում եմ ինձ լայնորեն ինֆորմե անել Երեւանի եւ Վրաստանի դրության մասին:

Ձերմ բարեւներով՝

քո *Սժդեհ*

1921, 11 ապր[իլի], ժամը 10
Ղափ[ան] Հանքեր

P.S. Ղարաբաղում ժողովրդի տրամադրությունն ընկած է: Ինձ անվերջ հաղորդագրում են Վրաստանի անկման մասին: Հայերն այլեւս չեն հավատում Ադրբեյջանի ապստամբությանը: Լեռնային Ղարաբաղում եղել են տեղեր, ուր թուրքերը հարձակվել են հայ գյուղերի վրա: Կարմիրները բաժանում են, որ տիրեն: Մեր[ոնք] թողել են Հադրութը: Շուշում եւ Կարեագինում նոր ուժեր են երեւացել: Վազվզում եմ շրջանե շրջան, ճակատե ճակատ: Հացի պակասությունը մեզ նեղել է:

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաս-տանի Սպարապետի դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 11

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ՌՈՒԲԵՆ !

Գալիս է Արտաշեսը՝ մի շարք հարցերով, որոնց պատասխանը խնդրում եմ տալ եւ ճանապարհ դնել: Խնդրում եմ գրել նաեւ տեղիդ դրության եւ զորքերի տրամադրության մասին: Եթե Գենվազի համար պետք է ուժեր ուղարկեք՝ գիտցեք, որ ամենավստահելի տարրը պետք է

՝ Կարող է լինել Արտաշես Պարոնյանը:

լինի դա: Ցանկալի կլիներ ուղարկել տաճկահայերին կամ բաշգեառնեցի-ներին:

Ղարաբաղում դրությունը անփոփոխ է:

Սյունիքի ժողովուրդը հատ ու կենդ փախած եկածներից Երեւանի մասին գիտեն: Վատ է ազդել: Հացի պակասություն է:

Բարեւներով՝

Սժդեհ

1921, 14 ապր[իլի]
Գորիս

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 12

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ԸՆԿԵՐ ՍԻՄՈՆ

Ինչո՞վ վերջացավ Ձեր այսօրվա ժողովը: Ի՞նչ որոշում կայացվեց Արարատյան ռազմական ուժերի եւ սպարապետության մասին:

Խնդրում եմ երկխոսքով հայտնել ինձ, որ, հիմք ունենալով Ձեր որոշումները, անցնեմ գործի:

Ի՞նչ կասեիք Գուսանի մասին: Ի՞նչ պաշտոն տալ նրան:

Բարեւներով՝

Սժդեհ

1921, 21 ապր[իլ]
Տաթեւ

ՀՅԴ ԿԱ: ՍՎ. 5-5: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 13

ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈԼՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Կարեւոր գործով Գենվազ են անցնում Հայաստանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանը, Քաջազնունին, Համո Օհանջանյանը եւ ուրիշները:

Հրամայում եմ ցույց տալ սրանց ամենապարտ ու պատշաճ աջակցությունն:

Սպարապետ՝
Նժդեհ

1921, 22 ապր[իլ]
Գորիս
Կնիք

ՀՅԴ ԿԱ, ՍՎ. 10-45: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 14

ՍԻՐԵԼԻ ԲԱՐԵԿԱՄ՝ ԱՄԻՐ ԱՐՇԱԴ !

Շատ կարեւոր գործով տեղդ են գալիս Հայաստանի Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ պ-ն Ս. Վրացյանը, 5 ընկերներով: Խնդրում եմ Ձեր լայն աջակցությունը սրանց իրենց միսսիան հաջողությամբ կատարելու համար:

Միշտ ձեր բարեկամը՝ Սպարապետ
Նժդեհ

1921, 22 ապր[իլ]
Գորիս
Կնիք («Սյունյաց Սպարապետություն 1920»)

ՀՅԴ ԿԱ, ՍՎ. 5-8: Բնագիր: Ինքնագիր: Նույն օրը Նժդեհը Ամիր Արշադին հասցեագրել է նույնաբովանդակ մի այլ նամակ: Տես նույն տեղը, ՍՎ. 5-7:

Թիվ 15

ՊԱՐՍԻՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՄՈՒԹԱԼԻՄ ԽԱՆ ՍԱՀՐԱՆԴԻՆ

Տաճկական միսսիայի հետ բանակցելու նպատակով Թավրիզ է անցնում պ-ն Սիմեոն Վրացյանը երկու ընկերներով:

Խնդրում եմ Ձեր լայն աջակցությունը վերջիններիս ապահով տեղ հասնելու:

Լեռնահայաստանի սպարապետ՝
Նժդեհ

1921, 22 ապր[իլ]
Գորիս
Կնիք («Սյունյաց Սպարապետություն 1920»)

ՀՅԴ ԿԱ, Սվ. 5-6: Ինքնագիր:

Թիվ 16

Խիստ գաղտնի եւ կարեւոր
ԼԵՌՆԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ
ՕԳՆԱԿԱՆ ԿՈՒՌՈՅԻՆ
Պատճեն՝ Յապոնին

Լեռնահայաստանի
Սպարապետ

23 ապրիլի 1921թ.
Գորիս

Արեւմտյան ճակատի թիկունքի հրամանատարը՝ Պարոնյանը տեղեկացնում է, որ մալականները սկսել են մեկ-մեկ, երբեմն խմբերով փախչել դեպի Նախիջեւան եւ այլուր: Նույն այդ բանը պնդում է Սիսիանի կոնտրհետախուզության պետը: Դա չափազանց վատ նշան է: Մալականները կարող են թռուցիկ խմբեր կազմակերպել եւ գիշերները խլրտել մեր զորամասերի թիկունքում եւ թեւերում, բացի այն, որ կարող են միանալ թշնամուն եւ լրտեսել:

Թշնամի տարրի ներկայությունը մեր բանակի թիկունքում վտանգավոր է եւ միանգամայն անհանդուրժելի:

Հրամայում եմ

48 ժամվա ընթացքում տեղահանել մալականներին Բազարչայ եւ Բորիսովկա գյուղերից:

Տեղահանությունը կազմակերպել այս ձեւով՝

1. Նախ ձերբակալել բոլոր տղամարդկանց 18-45 տարեկանը եւ ուժեղ հսկողության տակ ուղարկել Տաթեւ:

2. Կանանց, երեխաներին ու ծերերին տալ 4 օրվա հաց եւ ուժեղ հսկողության տակ, առանց որպեն կորցնելու, ուղարկել Գորիս:

3. Ամբողջ վալյուտային ապրանքը արժույթը, ոսկին, խալիները, խաս ապրանքը, դրամը եւ այլն պետականացնել:

4. Ամբողջ տավարը (կթան, ձի, ջորի) պետականացնել, դնելով բոլորի վրա կլեյմո՝ եւ 3/4-ը ուղարկել Տաթեւ, իսկ մի քառորդը թողնել բանակի համար:

5. Տնային ապրանքը, որը կարելի է փոխարինել ցորեն-գարիով, նույնպես պետականացնել, իսկ ավելորդ իրերը մի մասը հավաքել ու ամբարել մի տեղ, իսկ մնացածը տալ գաղթականներին:

6. Ցորենը, գարին, կորեկը, հաճարը, կարտոֆիլը պետականացնել, հավաքելով մի քանի ամբարներում:

7. Թաքստոցների տեղն ասելու համար պահել մի քանի հոգի ծերեր եւ երեխաներ:

8. Տեղահանությունը կատարել առանց աղմուկի եւ կազմակերպված ձեւով:

9. Թալանչիներին գնդակահարել:

10. Գործի անցնել գրությունս ստանալուն պես եւ խորապես գիտակցել, որ այդ արվում է հանուն մեր երկրի ինքնապաշտպանության:

Սպարապետ՝
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Գ տետր, էջ 157-159:
Բնագրի կրկնօրինակ: Ձեռագիր:

՝ Խարան (դրոշմ):

Թիվ 17

Լեռնահայաստանի Սպարապետ

ՏԱՃԿԱՀԱՅ ՌԱԶՄ[ԱԿԱՆ] ՈՒԺԵՐԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻՆ

N 807
23 ապր[իլի] 1921թ.
Գորիս

Գողթանի հրամանատար Ղազարին հրամայված է սպասելու Ձեզ Օխչի ձորում: Մի օրյա հանգստից հետո (Քաջարանում) Ձեր զորքերը պետք է իջնեն Գողթան: Նպատակը-ապահովել Սիեարին(ուր կա պարոմ) եւ անցկացնել գաղթականությունը Պարսկաստան: Այդ գործով հրամանատար Ղազար Ձեզ ցույց կտա մեծ աջակցություն: Օխչի ձոր հասնելուն պես հաղորդագրեք ինձ, որ ժամանակին գամ եւ ես:

Սպարապետ՝
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 18

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ԸՆԿ. ՌՈՒԲԵՆ !

Վալեաքին՝ եւ միսսիաներին ուղղածս գրությունները շատ վստահելի մարդկանցով ուղարկիր Թավրիզ՝ սրբազանին: Մեր ինտելիգենցիան սրից ու սովից փրկելու մտահոգությունը ինձ հիվանդացնելու չափ լարել է: Գրիր, տեսնենք, ո՞վ անցավ, ո՞վ մնաց: Տաճկահայ ուժերը մի մեծ չարիք են, որը որքան շուտ հեռանա Լեռնահայաստանից, այնքան լավ է մեզ համար: Նրանց ալան-թալանը, գյուղերում թույլ տված բաշիբոզուկությունները զզվանքով ու թշնամանքով են լցրել լեռնահայաստանցիներին: Այս երկու օրս Մեղրի կգամ եւ ես:

Բարեւներս Գուրգենին՝՝:

Բարեւներով՝
քո *Նժդեհ*

՝ Veliakt-թագաժառանգ
՝՝ Գուրգեն Աղայան:

[1]921, 26 ապր[իլի]
Տաթեւ

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաստանի Սպարապետի դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 19

ՍԻՐԵԼԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ! *

Խնդրում եմ վալեաթին եւ միսսիաներին ուղղածս գրությունները անձամբ (մեր ընկերներից մեկի հետ՝ Քաջազնունի, Վրացյան, Շանթ) ներկայացնել իրենց: Հիվանդանալու չափ մտահոգված եմ հայ ինտելիգենցիայի ողբերգական վիճակով: Անիծվի աշխարհը:

Ձերմ բարեւներով՝
Ձեր *Սժդեհ*

<1921, 26 ապրիլ: Տաթեւ:>**

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-12: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաստանի Սպարապետի դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 20

ՍԻՐԵԼԻ ՌՈՒԲԵՆ !

Էլի կրկնում եմ՝ Ամիր Արշադի մոտ մարդ ուղարկեք եւ հասկացրեք, որ «Թորփաղ փուլի» կոչված խայտառակությունը միանգամայն անտեղի է եւ անարդար: Պարսկաստան անցնողները ոչ առեւտրականներ են, ոչ էլ սովորական ճամբորդներ: Ապստամբներ, որոնք կռվել են ընդհանուր թշնամու դեմ, այսօր հացի պակասության

* Ատրպատականի թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ներսես Մելիք-Թանգյան:
** Ժամանակը եւ տեղը դրվում է ըստ նույնաբովանդակ այլ նամակի, ուղղված Ռուբեն Տեր-Մինասյանին:

պատճառով անցնում են Պարսկաստան: Հասկացնել տվեք, որ Թորփաղ փուլին մի մեծ վիրավորանք է, որը Պարսկաստանը հասցնում է ինձ, իր երկրի հյուսիսը ամբողջ մի տարի պաշտպանողին: Թորփաղ փուլին դժվարացնում է գաղթականների անցը Պարսկաստան եւ խորացնում-սրում Լեռնահայաստանի պարենավորման կրիզիսը: Հազար ու մի միջոցի դիմեք արագացնելու անցը: Մշեցիներից ֆալաջիներ գտիր եւ կազմակերպիր անցի գործը: Գործի դրեք պարոնը: Գրեք եպիսկոպոսին, որ միջամտե անցի համար:

Սեղմ անկարելին կարելի դարձրեք, որ օր առաջ ազատվենք գաղթականությունից:

Բարեւ *Սժդեհ*

<1921թ. ապրիլի վերջ>*

ՀՅԴ ԿԱ, 46-2: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաստանի Սպարապետի դրոշմակնիքով թղթերի վրա:

Թիվ 21

Լեռնահայաստանի
զինվորական
նախարար-սպարապետ

ԳՈՂԹԱՆԻ ՁՈՐԱՄԱՍԻ ՊԵՏԻՆ

N 007
7 մայիս 1921թ.

Գողթանի գյուղերը ծեւականորեն, առերես, իրենց հայտարարել են սովետական հարեւան թրքությունից հացահատիկ ստանալու համար:

Ըստ վերջին տեղեկությունների Գողթանի հայ գյուղերում, բացի տեղացի ռեֆկոմների անդամները, դրսից եկած մեծամասնական ուժեր չկան:

Հրամայում եմ

1. Ձեր զորամասով Ղափուջուղի վրայով անցնել Գողթան այդ շրջանին տիրելու նպատակով: Շարժվել այսօր եւեթ:

* Ժամանակը, որը բացակայում է նամակում, դրվում է ըստ բովանդակության եւ Վահան Մինախորյանի «Ապրիլի 2-ի գաղթը» հոդվածի, ըստ որի հայ տարագիրների զանգվածային գետանցը սկսվել է 1921թ. ապրիլի 25-ին: («Հայրենիք», ամսագիր, 1923թ., թիվ 2, էջ 92):

2. Գյուղերը գրավելուն պես շրջանը հայտարարել զինվորական դրության մեջ:

3. Ստեղծել քաղաքացիական իշխանություն եւ ենթարկել Ձեզ:

4. Բռնագրավել եղբ[այր] Սարգսյանների մոտ եղած ամբողջ խաս թելը (մոտավորապես 60 փութ) եւ փոխանակել հացահատիկով զորքի համար:

5. Հավաքել եւ դնել զորքի տրամադրության տակ գյուղացիության կողմից պետական պահեստներից տարված ռազմամթերքը, գնդացիրները եւ թնդանոթը:

6. Գնդակահարել բժ[իշկ] Գարեգին Սարգսյանին, նախկին վարատար Շիգանյանին եւ Ջանկուլյանին:

7. Կապվել մուսուլման ապստամբ ուժերի հետ եւ պարզել նրանց մեր քաղաքական նպատակը: Թուրք ապստամբների պարագլուխներն են՝ Ռահիմ խան, Քելբալայի Քերիմ եւ Քելբալայի Մուխթար:

8. Լուրջ լրտեսությամբ պարզել թշնամու ուժերի քանակը եւ դասավորությունը Օրդուբաթում, Ջուլֆայում եւ Նախիջեւանում եւ հաղորդագրել ինձ:

9. Կապ եւ կոնտակտ ստեղծել Գենվազի ուժերի հետ եւ նախապատրաստել Օրդուբաթի գրավումը:

10. Թշնամու Օրդուբաթի կողմից Կարճեւանի վրա հարձակման դեպքում զարկել, հարվածել թշնամուն թիկունքից:

Զորավար
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 22

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՏՐՊ[ԱՏԱԿԱՆԻ] ԿԵՆՏՐ[ՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Սիր[ելի] ընկերներ.

Գալիս է ընկեր Համոն,* որը Ձեզ ինֆորմե կանե Լեռնահայաստանի, Արարատյան Հայաստանի եւ Ռուսաստանի դրության մասին: Բոլոր դրություններից որքան էլ որ նրանք կրիտիքական լինեն, ըստ իս, *վճռական եւ ուժեղ ցանկության դեպքում* միշտ էլ կարելի է պատվով

* Համո Օհանջանյան:

դուրս գալ: Մենք եւ մեր կուսակցությունը փրկեցինք մեր ցեղի մտավորականությունը կարմիր կացինից: Դա ինքնին մի մեծ, պատմական ճառայություն է: Եթե երեւանյան ապստամբությունը տարերային բնույթ չունենար. եթե դա առաջացրած ու վարած լիներ միայն ու միմիայն մեր կուսակցությունը՝ գուցե եւ կատաստրոֆան տեղի չունենար: Ինչ որ է, փաստը կատարված է, Երեւանն ընկած: Լարենք մեր բովանդակ ուժերը, ջրցեղենք մեր թուլացած կամքն ու ցանկությունը եւ պատրաստվենք Ռուսաստանը եւ Անդրկովկասը լցնող ժողովրդների հետ ընդհանուր գրոհի:

Դաշնակցական ջերմ բարեւներով՝
Ձեր *Նժդեհ*

11 մայիս <1921թ.>*
Հանքեր

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաստանի Սպարապետի դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 23

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ՌՈՒԲԵՆ !

Տաճկահայ զորամասի կատարած վերջին խայտառակությունը, այն է՝ մի ամբողջ խմբակի թշնամու կողմն անցնելը կիսով չափ կոտրել է եւ իմ, եւ Լեռնահայաստանի մեջքը: Այն, որ դու քիչ կարեւորություն ես տալիս այդ անչափելի դավաճանությանը՝ ինձ կատաղեցնում է:

Գիտեմ, խեղդվողը իրեն հետ դեպ անդունդն է քաշում եւ իրեն օգնության ձեռք մեկնողին, բայց չէ որ այդպիսով ինքը չէ փրկվում:

Ես մեկնում եմ Գորիս: Ցտեսություն:

Բարեւներով՝
Նժդեհ

1921, 13 մայիս
Մեղրի

ՀՅԴ ԿԱ, 46-2: Բնագիր: Ինքնագիր: Գրված է «Վարչապետ Լեռնահայաստանի կառավարության» դրոշմակնիքով թղթի վրա:

* Տարեթիվը որոշվում է ըստ փաստաթղթի բովանդակության:

Թիվ 24

Լեռնահայաստանի
կառավարություն
Նախարարների խորհուրդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԸՆԿ. Ս. ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ՝ ԹԱՎՐԻԶ

N 1188
20 մայիս 1921թ.
Գորիս

Կառավարությունը, ծանոթանալով Ձեր՝ սպարապետին ուղղած նամակի բովանդակությանը, անհրաժեշտ կնկատե հայտնելու Ձեզ, որ նա եւս կարեւոր կդատե մի լեզու գտնել Հայ եւ Թուրք վեճի շուրջ գոնե ժամանակավորապես հասկացողության մը գալու համար:

Մեր կառավարությունը այն կարծիքին է, որ երկուստեք պետք է համանման զիջումներ լինեն. մի կողմից Ղարաբաղի նկատմամբ, մյուս կողմից Շարուր-Նախիջեւանի, առաջինը, որոշ պայմաններով, ենթարկելով Ազրբեյջանին, երկրորդը՝ Հայաստանին:

Կարեւոր նկատելով թուրք ներկայացուցիչների հետ վարվելիք բանակցությունները, Լեռնահայաստանի կառավարությունը այդ բանակցությանց մասնակցելու համար իր կողմից պաշտոնական ներկայացուցիչ է նշանակում արդարադատության եւ լուսավորության նախարար ընկեր Հովհաննես Տեւեճյանին, որը լինելու է մեր կառավարության տեսակետների արտահայտողը եւ միաժամանակ Հայաստանի Հանր[ապետության] կառավարության եւ Լեռնահայաստանի կառավարության միջեւ գոյություն ունեցող մի շարք խնդիրների մասին աշխատելու է գալ որոշ հասկացողության:

Լեռնահայաստանի նախարարապետ
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-9: Բնագիր: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի ձեռքով): Փաստաթուղթը ունի մուտքագրում՝ 21. V:

Թիվ 25

Խիստ գաղտնի
N 0135

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐ[ԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ] ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽՆԱԽԱԳԱՀ պ-ն. Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Լեռնահայաստանի կառավարությունը եւ սպարապետությունը այսու անհրաժեշտ են նկատում վճռապես հայտնելու Ձեզ հետեւյալը.

Երեւանի զորամասերը, որ Ձեր կառավարության կողմից դրվել էին մեր զորահրամանատարության տրամադրության տակ, իրանց ղեկավարներով միասին, դարձել են մի գործիք քայքայման եւ դասալքության:

Այն շրջաններում, ուր նրանք գտնվում են, տիրում է կազմակերպված թալանը եւ պրովոկացիան: Զորամասի մեջ բացարձակապես բացակայում է կարգապահության ու կռվի տրամադրությունը: Ընդհակառակը, օրեցօր տարածվում է դասալիքի հոգեբանությունը շնորհիվ երեւանյան հրամանատարության ընթացքին: Վերջինս մինչեւ այսօր չի կատարել իմ քանիցս կրկնած հրամաններս, եւ այդ բոլորը, այսպես թե այնպես, կապվում է Ձեր կառավարության հետ:

Այսու հայտնում ենք Ձեզ, որ Ձեր նախարարությունը կամ պետք է վերադառնա իր զորքի մոտ եւ տեր լինի նրան ու աշխատի օգտագործել, կամ գրավոր կերպով պետք է հայտնե մեզ, թե նա հրաժարվում է այդ զորքի հետ որեւէ կապ ունենալու եւ չի հետաքրքրվում նրա ճակատագրով:

Այս բոլորը տանում է դեպի Լեռնահայաստանի կործանումն, որի ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնելու է Հայաստանի կառավարության եւ երեւանյան զորամասի հրամանատարության վրա:

Սպասում եմ Ձեր շուտափույթ պատասխանին:

Լեռնահայաստանի վարչապետ՝
Զորավար *Նժդեհ*

<21> մայիսի 1921թ.

ՀՅԴ ԿԱ, Ս. Վ. 5-10: Բնագիր: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի): Գրված է Հայաստանի կառավարության մինիստր-նախագահի դրոշմակնիքով թղթի վրա: Նույն նամակը, փոքր տարբերությամբ, հասցեագրվել է նաեւ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նախագահ Ս. Վրացյանին: Ըստ վերջինի էլ դրվում է փաստաթղթի օրը:

Թիվ 26

Խիստ գաղտնի
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓՈԽՍՊԱՐԱՊԵՏ ԿՈՒՌՈՅԻՆ

1 հունիսի 1921թ.
Հանքեր

Հրամայում եմ Ձեզ տրված մարտական խնդիրը՝ Վայոց Ձորի վերագրավումը իրագործել ոչ ուշ քան ամսույս 7-ը: Օպերացիան հաջողությամբ պսակելու համար առաջնորդվել այս հրահանգներով.

1. Խուսափել կռիվներին դիրքային, ձգձգվող բնույթ տալուց:

2. Գործողություններն տարերային ու ահաբեկիչ դարձնելու համար գործածել մեծ քանակությամբ ծեռնառումբեր եւ ուժանակ (динамит):

3. Գիշերով բռնել կարեւոր ռազմագիտական կետերը եւ դեռ լույսը չբացված արագ ու վճռական առաջխաղացմամբ հանկարծակիի բերել թշնամուն:

4. Ամենուրեք թշնամու ուժերը առնել աքցանի մեջ (взять в клещи) եւ այսպիսով զրկել նրան դիմադրելու կամ համառելու հնարավորությունից:

5. Հարձակումից առնվազն մեկուկես ժամ առաջ թեթեւ զորախմբակներ անցկացնել թշնամու թիկունքն ու թեւերը:

6. Երբեք մասսայական կրակ չբանալ եւ թույլ տալ զինվորներին միայն իրենց պետերի հրամանով կրակել, այն է 800 քայլի վրա:

7. Առաջին հարվածով իսկ անդամալուծել թշնամու հրետանիներն, որոնց տեղը հաստատորեն պետք է իմանալ նախօրոք:

8. Ամեն մի հաջողություն օգտագործել ամենալայն մասշտաբով, որի համար թշնամու ուժերի հետապնդումը շարունակել այնքան ժամանակ, մինչեւ որ վերջինս կզրկվի այս կամ այն կարեւոր ռազմագիտական կետի վրա ամրանալու եւ ապա հակահարձակողականի անցնելու ամենաթույլ հնարավորությունից:

9. Ձորասյունների պետերից պահանջել, որ խստիվ ներդաշնակեն իրենց գործողությունները, երբեք չթուլացնելով օպերացիայի ամբողջ ընթացքում կենդանի կապն ու կոնտակտը:

10. Բոլոր խնդիրները իրագործել առանձին վճռականությամբ եւ արագությամբ, քաջ գիտակցելով, որ լեռնային կռիվներում մետոդիզմից գերադասելին խիզախությունն է, վտանգի անգիտակցումը (риск):

11. Կռիվները ղեկավարել անձամբ եւ բոլոր պետերի խնդիրները դնել այս ձեւով.

«Մեռիր, բայց հաղթիր»:

Հայաստանի սպարապետ զորավար
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-3 Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Ա տետր, էջ 48-49: Սույն եւ հաջորդ բոլոր հրամանները (թիվ 30, 32-36) Կուռո Թարխանյանի մոտ պահվող բնագրերից տետրերի մեջ արտագրված օրինակներ են, «Նժդեհ» ստորագրությամբ, ոչ Նժդեհի ծեռագրով: Նժդեհի ստորագրած պատճենը (ոչ Նժդեհի ծեռագիր) տես նույն տեղը, գ. Ս.Վ. 5-15:

Թիվ 27

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ
ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ (Թավրիզում)

Լեռնահայաստանը ինձ համար եղել է ու կմնա ինքնանպատակ եւ ոչ <1 անընթ. բառ> Հայաստան ասելով ես հասկացել եմ նախ եւ առաջ մեծ Սյունիքը եւ հենց սրանով պետք է բացատրել իմ որոշումը՝ ինչ գնով էլ որ լինի ծեռքից չտալ այս երկիրը:

Ես կուզեի, որ իմ բոլոր ընկերները բաժանեին իմ կարծիքը եւ Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանության գործում առաջնորդվեին իմ տեսակետով: Առանց Մեծ Սյունիքի Միացյալ եւ Անկախ Հայաստան լինել չի կարող: Ահա այն մեծ ճշմարտությունը, որի մոռացումով մենք կկորցնենք ամեն ինչ:

Առաջարկում եմ.

1. Ամեն կերպ աշխատել մեր ապստամբական շարժումը վերածել համաանդրկովկասյան շարժման, նոր ռազմա-քաղաքական բազաներ ստեղծելով Ադրբեջանում եւ Վրաստանում:

2. Չբավականանալ Եվրոպայում ստեղծված կոմիտեով եւ ամենակարճ ժամանակամիջոցում հայերից, թուրքերից եւ վրացիներից խառն կոմիտեներ ստեղծել նաեւ Հայաստանում, Ադրբեջանում եւ Վրաստանում: Այդ առթիվ հրահանգել մեր դիվանագիտական ներկայացուցչությանը:

3. Ոչ մի միջոց չխնայել ռազմամթերք ներմուծելու Հայաստան (Լեռնահայաստան):

ՀՀ Զինվորական նախարար Սպարապետ՝
Զորավար՝ *Նժդեհ*

1921թ. 17 հունիս
Հանքեր

ՀՅԴ ԿԱ, <...>-11: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի ծեռքով գրված): Փաստաթղթի վրա արված է մուտքագրում. N 27 22/VI 921 Թավրիզ:

Թիվ 28

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԿԵՆՏՐ[ՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

Ամսիս 15-ին, 16-ին եւ 17-ին մեր կողմից վերագրավված է ամբողջ Դարալագյազը: Վերցրել ենք 5 լեռնային թնդանոթ, 26 գնդացիր, 300-ից ավելի գերիներ, որոնցից 5 սպաներ եւ մեծ պատերազմական ավար: Թշնամու այդ շրջանում գործով զորամասը կարելի է գլխովին ջարդված ու գերված համարել: Լեռնահայաստանի մնացած ռազմաճակատներում հանգիստ է, անփոփոխ:

Ընկերական բարեւներով՝

Զորավար *Նժդեհ*

17 հուն[իսի] 1921թ.
Ղափան

ՀՅԴ ԿԱ, 412 Ա 2-4: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 29

ՀՀ ՄԻՆԻՍՏՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Պատճեն՝ վարչապետ Վրացյանին (Թավրիզում)

Դարալագյազի վերագրավումը մեր թշնամիները կարող են բացատրել իբրեւ թշնամական ակտ դեպի Սովետական Հայաստանը, որի հետեւանքով կարող են Երեւանում լինել զանազան ռեպրեսիաներ ոչ բոլշեւիկ տարրերի վերաբերմամբ:

Այդ բանը կանխելու համար անհրաժեշտ է անել մի հայտարարություն այն իմաստով, որ Դարալագյազի վերագրավումը տեղի է ունեցել նույն վայրի գյուղացիության համագումարի որոշման համաձայն, եւ որ բռնարար սովետականացրած գյուղերի վերագրավումով մենք ցանկացել ենք միայն եւ միմիայն ամբողջացնել Լեռնահայաստանի տերրիտորիան:

Զինվորական նախարար Սպարապետ՝

Զորավար *Նժդեհ*

17 հունիսի 1921թ.
Հանքեր

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-13: Ստորագրված պատճեն: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի ձեռքով):
Փաստաթուղթն ունի մուտք անելու նշում N 26, 22. VI. 921 Թավրիզ:

Թիվ 30

Հեռախոսագիր Գորիսից

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ԳՆԴԱՊԵՏ ԿՈՒՌՈՅԻՆ

<Շուրջ 20 հունիսի 1921թ.>*

Թշնամին անզորացած է, սակայն գործողություններ սկսելու մտադրություն ունի: Հավանական եմ համարում հարձակումը Սիսիանի վրա, որը, ինչ մասշտաբով էլ որ սկսվի, վերջանալու է թշնամու կատարյալ պարտությամբ: Արեւմտյան ճակատի, այն է Սիսիանի եւ Դարալագյազի ռազմագիտական դրությունը ավելի եւս կայուն դարձնելու համար հրամայում եմ՝ առաջինը. ամեն տեսակետից ուժեղացնել Սիսիանը, պահելով այնտեղ 2 թնդանոթ եւ գնդացրային մեկ դիվիզիոն: Անհրաժեշտ է Սիսիան վերադարձնել նաեւ փոխգնդապետ Թորոսյանին, որոշ ուժերի հետ: 2. Ուժեղացնել կենդանի կապը գործանային (sic) գծով Սիսիանի եւ Դարալագյազի միջեւ: Թշնամին, որ ճակատից էլ որ սկսելու լինի իր հարձակումը, մեզ թողնելու է լայն հնարավորություն իրեն Սիսիանի մեջ սեղմելու, взять в клещи.** Ուրեմն ամեն կերպ աշխատեք սկսվելիք կռիվների ժամանակ դիմելու տաքտիքական խելոք միջոցին: Հայտնեք զորամասերին եւ իրենց պետերին, որ մեր կռիվը այսուհետեւ լինելու է Ադրբեջանի դեմ, որը՝ մուսաֆատական, թե սովետական՝ մնում է նույն հայակերը: Հայաստանում եւ Ադրբեջանում ռուս բոլշեւիկներ գրեթե չկան: Եղածները նրանք են, որոնք բոլշեւիկների Անդրկովկաս մտնելուց առաջ ապրել են Ադրբեջանում եւ այժմ, հեռանալու հնարավորություն չունենալով, մնում են Ադրբեջանում որպես վարձկաններ:

Զորասպ[արապետ]

Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-3՝ Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Ա տետր, էջ 4-5:

---

* Ժամանակը որոշվում է ըստ արխիվային գործի կից փաստաթղթերի:
** Աքցանի մեջ առնել: (Բնագրի թարգմ.):

Թիվ 31

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ՍԻՄՈՆ !

Ամիր Արշաղը թնդանոթ եւ երկու գնդացիրը խնդրել է մի քանի օրով: Վերջինիս խնդիրը պետք է հարգել, որովհետեւ նրա հաջողությունը, թե պարտությունը մերը պետք է համարել: Ամիրը հանուն մեր Երկրի եւ Գործի պետք է ուժեղ լինի Ատրպատականում: Կխնդրեի այդ բանը միշտ ի նկատի ունենալ:

Բարեւներով
Նժդեհ

1921, 21 հուն[իս]

ՀՅԴ ԿԱ: Ս.Վ. 5-14: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 32

Բազարչայ Գորիսից
ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ԿՈՒՌՈՅԻՆ

23 հունիսի 1921թ.

Արեւմտյան ճակատի մեր անհաջողությունները կառավարության համար անսպասելի էին: Հրամայեք զորամասերի պետերին, որ դիմադրեն հերոսաբար: Դարալագյազի զիջումով կվտանգեք Սիսիանը, որը Լեռնահայաստանի ամենաուժեղ կենտրոնն է եւ նախադուռը: Որոշ տեղերում անցնել հակահարձակողականի եւ ջարդել թշնամուն: Ծայրահեղ դեպքում բռնել Ղուշչի-Գնդեւազ եւ Ջուլ գիծը: Ամեն կերպ աշխատեք խուճապի չմատնել Սիսիանը: Մեր դեմ կռվողների 70 տոկոսը թրքություն է: Եղեք վճռական: Շուտով մի տեղից կզարկեմ թշնամուն եւ կստիպեմ իր ուժերի մի մասը փախցնելու Դարալագյազից:

ՀՀ Սպարապետ զորավար
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-3 Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Ա տետր, էջ 42:

Թիվ 33

Հեռախոսագիր թիվ 2911
Գորիսից Բազարչայ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ԿՈՒՌՈՅԻՆ
Պատճեն Յապոնին, Մեսրոբին, Թորոսյանին եւ բոլոր ղեկավարներին

23 հունիսի 1921թ.

Մեր դեմ կռվողը քողարկված Ադրբեջանն է, որին միացել են 2-3 հարյուր մոլորված եւ ծախված հայ եւ ռուս սրիկաներ <մեկ անընթ. բառ> լինի ձեզ. եթե ողորմելի թաթարի առաջ է գետի տակ համարեք, (sic!- *կազմողներ*) կռվեք, հակահարձակվեք, մեռեք հերոսաբար ու հաղթեք. հրամայորեն այդ է պահանջում ձեզնից հայ ազգը եւ պատմությունը: Կռվեք, դիմադրեք եւ այդպիսով հնարավորություն տվեք ինձ շատ մոտ օրերում ուժերի կեսից ավելին մի այլ վայրում քաշել իմ դեմ. կռվեք, Աստված, իմ հոգին եւ հայ աշխատավորության տերը ձեզ հետ:

Հայաստանի Սպարապետ,
զորավար *Նժդեհ*

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-3 Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Ա տետր, էջ 9:

Թիվ 34

ՀՀ ՓՈԽՍՊԱՐԱՊԵՏ ԳՆԴ[ԱՊԵՏ] ԿՈՒՌՈՅԻՆ

24 հուն[իսի] 1921թ., ժամը 20
Դարաքիլիսա

Ձեր հաղորդագրություններից պարզվում է, որ գրեթե կռիվներ տեղի չեն ունեցել, եւ որ մեր զորքերը զոհ են դառել հանցավոր պրոպագանդայի: Կռվում պարտված թշնամին պրոպագանդայով հաղթեց, ցավալի է: Կդատենք, կդատապարտենք հետո, այժմ ոտքի հանենք մեր բովանդակ մարտական եւ բարոյական ուժերը ստեղծված դրությունից պատվով դուրս գալու համար: Թշնամին որոշ ուժեր է շարժում նաեւ Գենվազի եւ բուն Զանգեզուրի վրա՝ ըստ այսօրվա Նախիջեւանից վերադարձած սուրհանդակի ինֆորմացիայի: Անխոցելի պետք է դարձնել

Գենվազի-Ղափանի եւ բուն Զանգեզուրի ճակատները, որպեսզի նախ կանտոնը կանտոնից եւ ապա Լեռնահայաստանը դրսի աշխարհից չկտրվի: Այդ նպատակով անցնում եմ Գեղվաձորով Ղափան-Գենվազ-Բաղաբերդ: Եղեք վճռական, օգտագործեք բոլոր հնարավորությունները եւ հավատացեք, որ մենք ենք հաղթելու:

ՀՀ Սպարապետ՝
Զորավար *Նժդեհ*

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-2՝ Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Բ տետր, էջ 126-127:

Թիվ 35

ԿՈՒՌՈՅԻՆ

24 հունիսի <1921թ.>

Կարգադրեցի 400 հետեւակ զինվորներ ուղարկելու ձեր տրամադրության տակ՝ գնդապետ Թորոսյանի ուժերը փոխադրելու համար: Երեւանյան ուժերի հետքաշվելը կարող է լքում առաջացնել, պետք է թողնել ճակատում: Եթե գտնում եք, որ Գնդեւազում թնդանոթ թողնելը վտանգավոր է՝ հրամայիր տեղափոխել Բազարչայ: Սիսիանի ճակատները ամրացվում են: Բոլոր զենքի ընդունակները հավաքում եմ: Ինստրուկցիաները կստանաք սուրհանդակով մեկուկես ժամ հետո:

Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-3՝ Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Ա տետր, էջ 16:

Թիվ 36

ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ՕԳՆԱԿԱՆ ԿՈՒՌՈՅԻՆ

24 հունիսի <1921թ.>
Ժամը 24

Լուսաբացին տեղդ կհասնեն նախարարներ Մելիք-Եոլչյանն ու Եղիազարյանը, որոնք տեղնուտեղը կլուծեն այդ հարցը: Մինչեւ այդ հրամայում եմ մարտնչող Սիսիանը չանվանել անվստահ եւ դավաճան ու

արհեստական կերպով պանիկա ստեղծելով, առանց կռվի, ինչպես այդ եղել է, եւ ավելի եւս չվտանգել դրությունը[2]:

Սպարապետ
Նժդեհ

ՀՅԴ ԿԱ, 1650-2՝ Սպարապետի օգնական Կուռոյի վավերագրերի Բ տետր, էջ 119:

Թիվ 37

Պատճեն

Լեռնահայաստանի
Զինվորական
նախարար-Սպարապետ

ՀՀ ՄԻՆԻՍՏՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻՆ
Պատճենները՝ վարչապետ Վրացյանին

26 հունիս 1921թ.

Իմ 707 գրությամբ ես ցանկացել եմ տալ Ձեզ ստեղծված դրության իրականության մոտ պատկերը: Այժմ կուզեի երկու խոսք ասել ստեղծված կացությունից դուրս գալու միջոցների մասին:

Չկա մի դրություն, որից վճռականության դեպքում, որքան էլ որ նա կրիտիկական լինի, կարելի չլիներ պատվով դուրս գալ: Ուրեմն, նախ պետք է վճռականություն՝ մեր դիմադրական կռիվը շարունակել մինչեւ վերջին հնարավորություն, մինչեւ վերջին զինվորն ու փամփուշտը:

Երկրորդը՝ պետք է ստեղծել այնպիսի մի հոգեբանական մթնոլորտ, որը հնարավորություն տար մեր կառավարությանը, զորքին, հասարակական ու քաղաքական ուժերի գլուխն անցած ղեկավարներին, առանց ջղայնության, պանիկայի ու կորստաբեր հարայհրոցի անձնվիրորեն շարունակելու իրանց տրված գործը:

Երրորդ՝ օրվա ընթացքում, ուժերի ծայր աստիճան լարումով, պետք է աշխատել 24 ժամ ու հավատալ, որ ինչ էլ լինի, հաղթելու ենք մենք, հաղթելու ենք էտիկապես անգամ, անգամ վերջնական ռազմական պարտության դեպքում:

ՀՀ Զինվորական նախարար Սպարապետ՝
Զորավար՝ *Նժդեհ*

1921թ. 26 հունիսի
Հանքեր

ՀՅԴ ԿԱ, Նժդեհի կողմից ստորագրված 2 պատճեններ: Ձեռագիր ոչ Նժդեհի ձեռագրով: Մեկը գրված է Լեռնահայաստանի Զինվորական նախարար-սպարապետի դրոշմակնիքով թղթի վրա: Երկրորդ օրինակը տես գ. Ս.Վ. 5-16:

Թիվ 38

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ

Սիրելի ընկեր!

Մինչեւ հոգուս խորքը խոցված եմ, վիրավորված երեւանյան զորքերի եւ հրամանատարության կատարած անլուր դավաճանությունից: Ես Լեոնիդասյան կիրճեր*, հրաշագործություններ չէի սպասում երեւանյան զորամասերից, որովհետեւ քաջ ծանոթ էի նրա հրամանատարների 90%-ի պարտվողական հոգեբանության հետ, բայց չէի սպասում նաեւ, որ այդպես անաստվածորեն կապտակեն իմ հպարտությունը, առանց դանակի կմորթեն իմ հավատը: Սեւ լիներ այն օրը, երբ այդ թունավորված զորամասերը հայտարարվեցին Դավիթբեգյան ժողովրդական բանակի շարքերում: 3000-ի հասնող զորամասը Վայոց Ձորի մեր հաջողությունից հետո, բացառությամբ Խնգոյի եւ Մուկուչի հեծելախմբերի՝ մի մարդու պես, թշնամու աննշան կոնտրհարձակումից ահաբեկված, անցնում է կարմիրների կողմը: Կուռոն, որին հրամայված էր ան<...> մնալ Վայոց Ձորում եւ արքուն հսկել ու սատարել, ամենակարճ ժամանակում կազմակերպել ժողովրդական վաշտեր եւ ուժեղ ադմինիստրացիա,- չգիտեմ ինչու ամբողջ շտաբով վերադառնում է Բազարչայ եւ Արշակ Հովհաննիսյանին վերջնագրի ձեւով չորս օր ժամանակ տալիս՝ ընդունելու իր հրաժարականը: Արշակը չի ընդունում հրաժարականը, պատճառաբանելով, որ այդ առթիվ պետք է դիմել զինվորական նախարար-Սպարապետին: Կուռոն մնում է Բազարչայում, իսկ Հովհաննիսյանը գալիս է Գորիս զեկուցելու իրերի դրության մասին: Ընդամենը մի օր անց Կուռոն հաղորդագրում է ինձ, թե թշնամին գործողություններ է սկսել: Հրամայում եմ ամրանալ եւ ինքնապաշտպանվել: Երկրորդ օրը կատարվում է անլուր խայտառակությունը: Պատճառները մեկից, երկուսից ավելի են: Չգիտեմ ինչու Կուռոն առանց իմ թույլտվության գերիներից մի քանի հարյուր հոգուն զինում է եւ խառնում իր զորքերին, որոնք կռվի ժամանակ անցնում են թշնամու կողմը եւ իրենց հետ քաշում հազարավորներին:

* Թերմոպիլի կիրճում Սպարտայի թագավոր Լեոնիդասի հրամանատարությամբ հույների տարած հաղթանակը պարսիկների նկատմամբ (480թ. մ.թ.ա.):

Զորքը եղել է անղեկավար եւ անկոնտրոլ ու հեշտությամբ բարոյալքման է ենթարկվել: Այդ կատաստրոֆից հետո երեւանյան հեծելախումբը ինքնագլուխ թողնում գալիս է Ղուշչիից եւ մերկացնում Գնդեւազի աջ թեւը: Սիսիանի զորամասը թողնելով Խաչիկը, ամրանում է հարավային Դարալագյազում մինչեւ որ Նախիջեւանը եւ Սինքենդը երկու կողմից սկսում են իրենց հարձակումները Սիսիանի վրա եւ կատաստրոֆի չորրորդ օրը ստիպում կառավարության հրահանգելու սիսիանցիներին քաշվելու եւ ամրանալու Սիսիանի սահմաններում:

Այժմ կռիվը Սիսիանի վրա է: Ժողովուրդը պաշտպանվում է հերոսաբար: Զգացվում է եռագծանի փամփուշտի կարիք:

Ամեն կերպ աշխատեք գոնե հարյուր հազար հատ հասցնել ամենակարճ ժամանակամիջոցում:

Բարեւներով՝ Զորավար՝
Նժդեհ

<...>հունիսի 1921թ.
Հանքեր

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-17: Ինքնագիր:

Թիվ 39

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՏՐ[ՊԱՏԱԿԱՆԻ] ԿԵՆՏ[ՐՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Սիր[ելի] ընկերնե՛ր.

Մեր ընկեր Գուրգեն Աղայանի գլխավորությամբ Ձեզ մոտ են գալիս իմ երեք զինակիցները, որոնց, խնդրում եմ, ընդունել, լսել եւ անել հարկավորը:

Ընկերական բարեւներով Զոր[ավար]
Նժդեհ

15 հուլ[իսի] 1921թ.

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Նամակը գրված է Լեռնահայաստանի կառավարության մինիստր-նախագահի դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 40

Գաղտնի

Հ Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ[ԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Արարատյան Հայաստանին սպառնացող տաճկական վտանգն ու Լեռնահայաստանը Ադրբեջանի անբաժան մասը հայտարարելու Բագվի փորձերը ստիպում են ինձ առայժմ մնալ Պարսկաստանում: Կխնդրեի այդ առթիվ կոնֆիդենցիալ տեսակցություն ունենալ Անգլիական եւ Ֆրանսիական միսսիաների հետ եւ առաջարկել իմ եւ զինակիցներիս ծառայությունը:

Սպասում եմ Ձեր պատասխանին:

Ընկերական բարեւներով՝

Զորավար՝ *Նժդեհ*

1921, 18 հուլ[իս]
Մուժամբար

ՀՅԴ ԿԱ: Բնագիր: Ինքնագիր: Գրությունը գրված է «Վարչապետ Լեռնահայաստանի կառավարության» դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 41

ՍԻՐ[ԵԼԻ] ԸՆԿ[ԵՐ] ՍԻՄԵՈՆ

Լուրջ հանձնարարությամբ Ձեզ մոտ են գալիս ընկ. Աղայանի գլխավորությամբ իմ 3 զինակիցները, որոնց, խնդրում եմ, ընդունել, լսել եւ անել հարկավորը:

Ձերմ բարեւներով՝

Նժդեհ

1921, 18 հուլ[իսի]
Մուժամբար

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-19: Բնագիր: Ինքնագիր:

Թիվ 42

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ պ-Ն Ս. ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

Գրությունս ներկայացնող Գուրգեն Աղայանը իմ կողմից ուղարկվում է ներկայացուցիչ, որին լիազորվում է մասնակցելու կառավարական բոլոր նիստերին վճռական ձայնի իրավունքով:

Զինվորական նախարար՝

Զորավար՝ *Նժդեհ*

26 հուլիս 1921թ.

ՀՅԴ ԿԱ: Ս.Վ. 5-20: Բնագիր: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի ձեռքով): Գրությունը գրված է Լեռնահայաստանի Սպարապետի դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 43

Խիստ գաղտնի

Հ Յ Դ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ[ԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ] ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Պատճեն՝ Հայաստանի կոմիտեին

Լեռնահայաստանում ես թողել եմ մի լուրջ կոնսպիրատիվ կազմակերպություն, տեխնիկ եւ այլ միջոցներով: Այդ երկրից ես չէի դուրս գա, չնայած որ Հայաստանի կառավարության փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանը Ղափանում կառավարության եւ ՀՅԴաշնակցության անունից պահանջեց, որ ես չմնամ այդ երկրում, եթե այդ երկրի զինված գյուղացիությունը կանգնած չլիներ հացի եւ ռազմամթերքի կրիզիսի առաջ: Հավատացած, որ Լեռնահայաստանի ժողովուրդը յուր հունձը անելուց, հացը հավաքելուց հետո պիտ քշե կարմիր հյուրերին: Ես երկուհարյուրի չափ գնդացիրներ եւ թնդանոթների կեսից ավելին թողնելով երկրի ապահով թագստոցներում, երկու թնդանոթ եւ մի քանի գնդացիր իմ ապագա անելիքների համար ինձ հետ անցկացրի Արաքսի պարսկական ափը: Այդ թնդանոթներն այժմ «մեռած», անմարտունակ վիճակի մեջ իմ մի սպայի եւ յոթը զինվորների հսկողությամբ թողեցի Դուզալում, իսկ գնդացիրների կեսից ավելին, թվով հինգ հատ (5) հասցրել եմ Մուժամբար գյուղը: Բացի գնդացիրները, այստեղ եմ բերել նաեւ անմարտունակ դարձրած երկու թնդանոթների ամենակարեւոր սարքերը՝ զամոկները, պանորամաները եւ ուղարնիկները:

Խնդրում եմ կոմիտեիդ կողմից ուղարկել հատուկ մարդ, որ գա ընդունի այդ բոլորը եւ հոգա սրանց ապահով պահելու մասին:

Ընկերական բարեւներով՝

Զորավար *Նժդեհ*

<...> հուլիսի 1921թ.

ՀՅԴ ԿԱ: Նժդեհի կողմից ստորագրված պատճեն: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի ձեռքով): Գրված է «Սպարապետություն Զանգեզուր-Գողթանի» դրոշմակնիքով թղթի վրա:

Թիվ 44

ԸՆԿԵՐ ՍԻՄԵՈՆ !

Ընդունիր, որ եթե ես իմանայի, որ Լեռնահայաստանը Հայաստան հայտարարելով երկու կառավարությունները մեքենայաբար կմիացվեն եւ 11 նախարարներից 4-5 անպորտֆել ու անգործ կմնային, փոխվարչապետությունն էլ կտրվեր մեկ ուրիշին, կրկնում եմ, որ, եթե այդ բոլորն անգամ ենթադրեի, ես կխնդրեի քեզ եւ Հայաստանի կառավարության, թողնել Լեռնահայաստանը իր հին քաղաքական վիճակում:

Սյունիքը Հայաստան հայտարարելը մի քաղաքական ոճիր էր: Խոստովանենք, այդ 11 նախարարներից կաբինետ կազմելը, գոնե փոխվարչապետությունը Լեռնահայաստանի ժողովրդի միակ ընտրյալին չթողնելը դա առնվազն ժողովրդին դժգոհելու առիթ տալ էր: Դու, ինչպես գիտես, միայն մի քանի ժամ մնացիր նորաստեղծ Հայաստանում եւ բախտավոր էիր, որ, գտնվելով Թավրիզում, չէիր լսում հանկարծակիի եկած ու զայրացած ժողովրդի կրիտիկան: Ընդամենը մի քանի օր առաջ այդ ժողովուրդը Տաթեւի համագումարում իր Սպարապետին դիկտատոր էր հայտարարել եւ հանկարծ Լեռնահայաստանը՝ Հայաստան, կառավարությունը Հայաստանի Հանրապետության կառավարություն. վեց նախարարների փոխարեն տասնեւմեկը, երկու տասնյակի հասնող պաշտոնեության փոխարեն միայն Գորիսում երկու հարյուրի չափ եւ այլն, եւ այլն:

«Ո՞վ իրավունք տվեց Սպարապետին, որ իր դիկտատորական լիազորությունները զիջի իր կուսակցական ավագ ընկերոջը: Ո՞վ ընտրեց ու հաստատեց Հայաստանի հանրապետական կառավարությունը, այն էլ 11 նախարարներից բաղկացած: Այդ ո՞ր համագումարի միջոցով մեր երկիրը Հայաստան հայտարարվեց: Այդ ի՞նչ կառավարություն է, որի փոխվարչապետն, առանց Սպարապետի կարծիքն իմանալու, բանակցություններ է սկսում Մինքենդի 2000-ի հասնող զինված քոչվորների հետ եւ 50.000.000ռ. հայկական չեկերով Սիսիանի ամենակարեւոր ռազմագի-

տական կետեր հանձնում թշնամուն եւ այսպիսով լայն հնարավորություն տալիս նրան մալականների վրայով կապվելու Նախիջեւանի թրքության հետ, արագացնելու Դարալագյազի եւ Սիսիանի անկումը եւ վտանգելու Լեռնահայաստանի ընդհանուր ռազմական դրությունը: Ինչների՞ս է պետք 200 հասնող պաշտոնեությունը, որի մի մասը սկսել է գողանալ, յուրացնել (կան փաստեր, գիտի պետական կոնտրոլը) եւ անգործությունից ամբողջ օրը նարդիով ու թղթախաղով է զբաղված: Այդ ի՞նչ երկիշխանություն է, չնայած որ իբր թե մի կառավարություն գոյություն ունի: Ինչո՞ւ Սպարապետի հրամանները չեն կատարվում Արարատյան զորամասի հրամանատարության կողմից: Ինչո՞ւ է ձգձգվում Դարալագյազի օպերացիան, երբ երկու մալական գյուղերում հացը վերջանալու վրա է: Ինչո՞ւ չեն տեղահանվում մալականները, երբ հրամանն արդեն տրված է: Ինչո՞ւ իշխանությունը վերջ չի տալիս այդ նոր Զանգիբասարին, ուր եւ սպայության, եւ զինվորության կողմից կատարվում է մի կատարյալ վակխանալիա, որ գողանում են, ծախում, վայրուտա ստեղծում հազարավոր մարդիկ, ուր տեղի են ունեցել անգամ մալական կանանց բռնաբարության դեպքեր եւ սրիկաները անպատիժ են մնացել, չնայած Սպարապետի կողմից հրամայված է եղել գնդակահարել մեկին, երկուսին: Ինչո՞ւ են որոշ մարդիկ (բարձր պաշտոնյաներ) ներքին շուկայում սովետական թղթադրամ, որոշ տեղերում էլ ոսկի ծախսում, իսկ ստորին ծառայողներին որպես ռոճիկ տալիս հայկական գրեթե անարժեքացած չեկեր: Ինչո՞ւ Լեռնահայաստանի զորքի եւ ժողովրդի համար Պարսկաստանում գնված ցորենը տրվեց գաղթականության: Ինչո՞ւ եպիսկոպոսի գնած 20.000 փութ ցորենը չի փոխադրվում: Այդ ո՞վ է մեզ ցորենի փոխարեն հող ու ավազ տալիս եւ անպատիժ մնում: Հապա ի՞նչ եղավ 30.000ռ. ոսկին, որի մասին Տաթեւի համագումարում հայտարարեց Սպարապետը: Մեր երկիրը, Հայաստան հայտարարելով, Հայաստանի օրին կընկնի: Պետք է երկիրը վերստին հայտարարել Լեռնահայաստան, փոխել կառավարությունը, Սպարապետից բացատրություն պահանջել ժողովրդի վստահությունն ու հավատը ի չարը գործ դնելու համար եւ այլն, եւ այլն»:

Ահա թե ինչ էին ասում-խոսում, թե ինչպես քննադատում եւ դառնություն ու դժգոհություն ստեղծում շատերը: Երկիրը Հայաստան հայտարարելուց ընդամենը մի շաբաթ հետո ստեղծվեց անվստահություն, սառնություն ու կասկածանքի մի ծանր ատմոսֆերա: Կառավարությունն այդ առթիվ ոչինչ չգիտեր կամ շատ քիչ բան գիտեր, որովհետեւ նա <1 անընթ. բառ> մնալով Գորիսում, լայն մասսաների հետ կապ չուներ: Միայն ես, <1 անընթ. բառ>, հրամանատարները, կոմիսարները եւ որոշ <1 անընթ. բառ> գործիչներ գիտեինք: Այդ բոլորը ստեղծել էր մի կացություն, երբ երկիրն ամեն րոպե կարող էր պայթել, բայց ժողովուրդը, վախենալով դրսի թշնամուց, բոլշեւիկներից, դեռ լռում էր: Ղափանը եւ Գենվազը, ուր ժողովուրդն ու զինվորությունը ականատես էին մեր

նախարարներից մի քանիսի պարապ-սարապությանը, Արաքսի ափում ցորենի հետ տեղի ունեցող խաղերին, տոն տվեցին հակակառավարական շարժման: Առաջինն այդ երկու շրջանները անվստահություն հայտնեցին կառավարության-պահանջեցին երկիրը հայտարարել Լեռնահայաստան, ստեղծել նոր կառավարություն եւ այլն, եւ այլն:

Իմ դրությունն ավելի քան ծանր էր: Ես տեսնում էի, թե ինչպես էր երկիրը կործանվում: Բայց ես ելք, փրկություն չէի գտնում: Ես կանգնած էի մի երկընտրանքի առաջ՝ ժողովուրդ կամ կառավարություն: Ժողովրդի կողմն անցնելով, 90 շանս կունենայի, որ ժամանակով, քանի դեռ երկրում չնչին քանակությամբ ռազմամթերք կար, փրկել դրությունը: Բայց կառավարությունը <1 անընթ. բառ>: Մեր կուսակցությունը կարող էր մի ծանր հարված ստանալ եւ ստիպված ես դիմեցի պալեատիվների եւ ոչինչ դուրս չեկավ: Դու չկայիր, դու, որ Գորիսում երկու կառավարությունների խառը նիստում այնքան հաջող մարգարեացար. «Թողնենք Նժդեհին վարչապետ, նա ծանոթ է ժողովրդին, ժողովուրդը կապված է նրան: Մենք պարտված երկրի կառավարություն ենք: Ժողովուրդը մեզ չի ճանաչում, կարող ենք երկիրը վտանգել»:

Դու չկայիր, դու, քո բանակցություններով տարված, չապրեցիր այն սրտապատառ տրագեդիան, որը բաժին ընկավ ինձ: Ահա, ընկեր Սիմեոն, բացարձակ ճշմարտությունը Լեռնահայաստանի մասին: Այն բոլորը, ինչ որ քեզ ասել են եւ շարունակում են ասել մութ եւ անցողական օրերի ծնունդ, այդ քաղաքական մոցիքուլիներն ու հուշարարները, սուտ զրպարտություններ են, անսահման վստահությամբ ու հավատով իր Սպարապետին դիկտատոր հայտարարող ժողովրդի վերաբերմունքը չէր կարող փոխվել: Պարզ է՝ ժողովուրդն իրեն խաբված զգաց, դժգոհեց եւ որի հետեւանքը եղավ այն, ինչ որ եղավ: Ես չեմ արտահայտում ժողովրդի վերաբերմունքը եւ չեմ մեղադրում անհատ այս կամ այն մինիստրին, քավ լիցի, բայց որ կատաստրոֆիկ սխալներ եղել են, այդ անուրանալի է:

Ընկերական բարեւներով՝

Նժդեհ

3. Գ. Ընկեր Սիմեոն.

Քո բարեկամական նամակի որոշ տեղերն ինձ անասելիորեն դառնացրին: Այդ երբ եւ որտեղ է եղել, որ ես անկորեկտ վերաբերմունք եմ ցույց տվել Հայաստանի կառավարությանը ինկորպորե՝: Ինձ զրպարտող պարոնը եթե քաղաքացիական քաջություն ունի, թող հրապարակ գա: Քո՝ ինձ գրած անձնական բարեկամական նամակ մեղադրականը մեծ հաճույքով կարդացի: Շնորհակալություն քո ընկերական խորհուրդների

՝ Ինկորպորե (լատ. in corpore) ամբողջ կազմով:

համար եւ այն բանի համար, որ դու կուզեիր չհիասթափվել իմ նկատմամբ, որ իմ անվան հետ որոշ հույսեր ես կապել եւ այլն եւ այլն: Բայց եւ այնպես ընդունիր, որ որոշ խնդիրներում շատ ես շտապել, առանց ինձ լսելու եւ լուրջ քննությամբ որոշ բաներ լուսաբանելու: Հանիրավի ինձ վիրավորանք ես հասցրել եւ անարդար որոշում կայացրել:

Նույն

2՝. VIII 21թ.
Մուժամբար

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-21: Բնագիր: Ձեռագիր (ոչ Նժդեհի ձեռքով):

Թիվ 45

ԸՆԿԵՐ ՎՐԱՑՅԱՆ !

Պլատոնից մեծ բարեկամս ճշմարտությունն է, ասում են լատինները: Ես դեռ հավատում եմ (չնայած Հ. Տեր-Հակոբյանին արդարացնելու նպատակով «Այգ»-ում Ձեր գրած երկտողը թեթեւ հարվածել է իմ հավատը), որ Ձեր բարեկամներից ամենաբարձրն ու ամենամոտիկն է ու կմնա ճշմարտությունը: Լինել նախարար, ընկեր Վրացյան, այն էլ մեր օրերում, այն էլ մեր երկրում, ուր գրեթե մարդ չմնաց, որ այս կամ այն պորտֆելին չարժանանար,- մեր կուսակցության ու մասսաների համար այնքան էլ անհրաժեշտ ու փրկարար բան չէ: <...>րորներ չկային, բայց դեռ նահատակորեն ապրում ու գործում էին Ռոստոմն ու Զավարյանը եւ այնքա՜ն հին էր թվում Գաղափարի ծանր խաչը, այնքա՜ն ցանկալի մահը կախաղանների վրա, բանտերի խորքերում, տունդրայում... Չկային նախարարներ, բայց կար ՄԱՐԴԸ, Աստծու պես անեղ ու աննախանձ, Աստծու պես ճշմարիտ ու բարի, կային Ռոստոմն ու Զավարյանը, եւ անձնական սերն այնքա՜ն զուսպ, եսերը կաշկանդված էին... Նրանք կային եւ կուսակցության հմայքը ծով էր, անունը փառքի մեջ կորած: Երանելի՜ օրեր:

Ընկեր Վրացյա՛ն, Մարդը, Գաղափարի Աստվածաշունչ մարդն է մեռել, մարդն է պակասում մեզ եսականության ու մաղձի, նյութապաշտության ու շահի այս անփառունակ ու կոշմարային օրերում:

՝ Հնարավոր է թվի սխալ ընթերցած լինելը քսերոպատճենի անորակության պատճառով: Նույն պատճառով ամբողջ փաստաթղթի ընթերցումը եւ վերծանումը կատարվել է դժվարությամբ:

՝ Բազմակետերը այստեղ եւ այնուհետեւ բնագրինն են:

Ինտելիգենցիայից պակաս աստվածախույզներ չենք եւ մենք, մտավորականներս: Առանց Ռոստոմների եւ Զավարյանների, առանց մարդ-աստվածների դժվարանում ենք ապրել, ոգեւորվել եւ ստեղծագործել: Ես, ինչպես գիտեմ, եւ շատ ընկերներ վերջին տարիներում, Ձեզ ընդունել ենք Ռոստոմին փոխարինողի եւ հավատացել Ձեզ: Հենց իմ այս անսահման հավատն էր, որ դրդեց ինձ առանց տատանումի Երկրի վարչապետության պորտֆելը ուրախությամբ հանձնելու Ձեզ եւ ինձ համար ստեղծելու de jure* մի ծանր եւ աբսուրդային վիճակ:

Սակայն այսօր, երբ ինչ-ինչ պատճառներով դուրս ենք գտնվում երկրից եւ իմ ու ճշմարտության տմարդ թշնամիները դաշույն են կազմակերպում ու հանում իմ դեմ (իսկ այդ անում են, որ իրենց ստեղծած ժխորում կարողանան իրենց կաշին ու անունը փրկել) դուք շարունակում եք լուռ մնալ:

Հասկանալի պատճառներով մինչեւ օրս լուռ եմ մնացել եւ ես: Կոնսպիրատիվ կյանք վարելուս եւ հիվանդությանս պատճառով ես զրկված եմ հասարակությանը ճշմարտությունն ասելու եւ վրազդելու հնարավորությունից, իսկ երեկվա իմ կուսակցական «բարեկամները» քուն ու դադար կորցրած հասարակական կարծիք ու տրամադրություն են ստեղծում, զրպարտում, դավադրում եւ այլն:

Եվ Դուք, իրազեկ այդ բոլորին, շարունակում եք լռել: Այս կամ այն նկատառումներով Դուք, որպես նախարար, կարող եք լռել, բայց, որպես Գաղափարի մարդ, Դուք պետք է խոսեք ու փողոցի երեսին շպրտեք ճշմարտությունը: Առանց ինձ. կամ իմ խոսքը լսելու Դուք Հ[այաստանի] կառավարության որոշ անդամների՝ իմ թշնամիների (որոնք քաջ գիտեն, որ ես եւ Լեռնահայաստանի ժողովուրդը իրենց չենք ների Մինքենդի ցուսիման** եւ Արաքս գետի պանաման)*** զրպարտանքի հիման վրա որոշումներ եք կայացնել տալիս իմ նկատմամբ: Ի՞նչ լեռնահայաստանցիների մասին է Ձեր խոսքը: Ո՞վ ասեց Ձեզ, որ Լեռնահայաստանից, բացառությամբ հազիվ մի տասնյակի հասնող գենվազցիների, Ղափանի մի վաշտապետի ու մի քանի սպաների, շիտակ մարդ են դուրս եկել: Դուք գիտե՞ք, ով պիտ ասեր Ձեզ, որոշ տեղում ուղղակի զինու ուժով եմ ցրել այն ժողովրդական վաշտերը, որոնք հրաժարվում էին մնալ Սյունիքում եւ ուզում էին հետեւել: (sic!- *կազմողներ*):

Բացառությամբ մի քանի հոգու, Լեռնահայաստանից դուրս են եկել մութ ուժեր՝ մեծամասնականների տները ապստամբության շրջանում թալանածները, անձնական հողի վրա քրեական սպանություն-

* De jure (լատ.) իրավաբաներոն:

** Համեմատում է Ցուսիմայի նեղուցում 1904թ. Ճապոնիայի դեմ պատերազմում ռուսական նավատորմի կրած ջախջախիչ պարտության հետ:

*** Խոշոր քաղաքական եւ ֆինանսական խարդախություն, խոշոր պաշտոնյաների կաշառում, որ տեղի է ունեցել Պանամայի ջրանցքի կառուցման ժամանակ:

ներ կատարածները, թայֆայականները, ցարական, հին պաշտոնյաները, որոնց ես հասարակական եւ վարչական պաշտոններից շատ հեռու էի պահում, կեղծ ու պատիր, անմաքուր դաշնակցականները, որոնցից մեկը պետական տրանսպորտից ցորեն գողանալու համար էր ծերբակալվել, մյուսին Գորիսում պա<նիկա> ստեղծելու եւ բոլորից առաջ փախչելու համար սպառնացել բանտարկությամբ, երրորդին ударный паек պահանջելու համար շշպրել, չորրորդին գյուղերում (Շահինյանի հրահանգով) դասակարգային շերտավորում առաջացնելու համար վռնդել հանքերից, հինգերորդին գողին ազատելու նպատակով իր միջամտության համար հանդիմանել, վեցերորդին (պետական կոնտրոլ Տեր-Մինասյանին) մալականներից 2 ծիեր վերցնելու եւ Գորիս բերելու համար թքել, յոթերորդին (մինիստր Մինասին*) մալականի ծին յուրացնելու համար զզվանք հայտնել եւ պա<...> տվել վերջին երկուսին էլ հեռացնելու եւ այլն...

<Մեր> այն լեռնահայաստանցին եւ Հ[այաստանի] կառավարության անդամներից մի քանիսը, որոնք շուտով կտեսնեք թե ի՞նչ չափով են մեղանչել ժողովրդի եւ ճշմարտության դեմ, որ հավատացնում են Ձեզ, որ իմ վերաբերմունքը եղել է անկորեկտ Հ[այաստանի] կառավարության նկատմամբ in corpore: Ինչո՞ւ անունները չեք տալիս, ինչո՞ւ չեք ստուգում: Ինչպե՞ս հաստատեցիք այդ զրպարտությունը, երբ գիտեք, որ այդ կառավարության մեջ կան անհատներ, որոնց ես չէի կարող չհարգել: Մի՞թե Տեր-Հակոբյանի ով լինելը չպարզվեց Ձեզ համար, երբ նրա գրպանից ոսկիների քսակը դուրս եկավ, երբ դա խաբում էր եւ ինձ, եւ իր կողմնակից 3 նախարարներին (Արշ[ակ] Հով[հաննիսյան], Տերտերյան, Խոնդկարյան), որոնց նույնպես հայտարարում է, որ ոչինչ չկա մոտը: Երբ սեփական փողը (ինչպես ինքը հայտարարեց զորքի առաջ եւ տվեց իր ստորագրությունը) հանկարծ Թավրիզում դառավ պետական: Եթե դա պետական էր՝ ինչո՞ւ էին պետական թղթադրամները գրավ դնում այդ պարոնին: Ես Մեղրիում ճանաչեցի եւ փոշմանեցի նրան մինիստր նշանակելուս համար: Խոստովանում եմ, որ եթե նա կամ ես կուսակցական չլինեինք, ես նրան 3 անգամ չէի փրկիլ լինչի դատաստանից: Այդ պարոնը, ինչպես եւ երկու հոգի ուրիշները թող ղուրբան լինեն Դաշնակցությանը, որի խաչը փակել էր բերանս եւ կաշկանդել ձեռքերս:

Ո՞վ էր ճշմարտության բարեկամը: Եփրեմ Սարգսյա՞նը-դա չէր կարող անաչառ լինել իմ նկատմամբ, պատճառների մասին շուտով կիմանաք: Արշալույս Տեր-Ասատրյանը, որը թյուրիմացությամբ խուզարկվել էր եւ իրեն վիրավորված էր զգում: Արշակ Հովհաննիսյա՞նը, այդ երկդիմի քաղաքականություն վարողը, որին ես եւ Լեռնահայաստանի ժողովուրդը դատապարտում ենք Մինքենդի աղետաբեր ցուսիմայի մեջ:

* Մինաս Տեր-Մինասյան՝ խնամատարության նախարար:

E'rgo,* մնում էր, որ Դու ասեիր՝ cmon, ընկերներ, բայց Դուք այդ էլ չարեցիք: Էհ, եղիցի կամք քո: Թող այդպես լինի: Թող, որ իմ եւ ճշմարտության բարեկամները, որ գտնվում են Արաքսի էն ափում, Լեռնահայաստանում, եւ այսօր քաղաքական հնարավորություն չունին խոսելու, ասելու ճշմարտությունը: Բայց այն, որ ամեն բան մեռնում է աշխարհում, բացի ճշմարտությունը, ինձ հաշտեցնում է իմ դրության հետ:

Ես, ընկեր Վրացյան, այն սեւ ապերախտությունից, որը ես տեսա Ձեր կառավարության եւ Հ[այաստանի փրկության] կոմիտեի որոշ անդամների կողմից, հետո հոգեբանորեն անհնար եմ համարում իմ այստեղ կամ Թեհրանում մնալը: Ուստի խնդրում եմ Ձեզ, որպես Բյուրոյի անդամի, թույլ տալ ինձ անլեգալ ճանապարհով իմ զինակիցների հետ անցնելու Լեռնահայաստան եւ մնալու այնտեղ անլեգալ հողի վրա: Ժողովրդի տրամադրությունը. մեր մարդիկ նոր են վերադարձել երկրից: (sic!-*կազմողներ*) Ապստամբական ոչ մի փորձ չեմ անիլ, մինչեւ որ հարեւան երկիրներում այդ բանը տեղի չի ունենա:

Լիահույս եմ, որ դժվարություններ չեք հարուցի որոշումս իրագործելու: Սպասում եմ Ձեր պատասխանին:

Բարեւներով՝
Նժդեհ

1921, 17 օգոստոս
Թավրիզ

ՀՅԴ ԿԱ, Ս.Վ. 5-22: Բնագիր: Ինքնագիր:

* E'rgo (լատ.) հետեւաբար:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նժդեհի նամակի վրա գրված են երկու այլ նամակներ եւս, որոնք օգնում են պարզել, թե ով է «Ընկերը», որին ուղղված է նամակը:

«Սիրելի փաշաս. թե կարող ես՝ հասիր. մենք անցանք: Ձերմ բարեւներով քո <հետեւում է ստորագրություն, որն անընթեռնելի է>»: Երկրորդ նամակը՝ «Սիրելի Ռուբեն. մենք երեք հոգով անցանք Դարալագյազ. քեզ շատ սպասեցինք. գրաբեր ընկերը կպատմե մեր երկրի դրության մասին. մխիթարական լուրեր ենք լսում, որքան ճիշտ է: Շատ շուտով կիմանանք: Ամենայն դեպս շուտ եկ: Համբույրներով քո Գերասիմ» (հավանաբար Գերասիմ Աթաջանյանն է): Հետեւաբար պարզ է, որ «Ընկերը» Ռուբեն Տեր-Մինասյանն է: -12

2. 1921թ. հունիսի 24-ին թիվ 568 հեռախոսագրով Կուռո Թարխանյանը Նժդեհին տեղեկացրել էր Արեւմտյան ճակատում (Դարալագյազ) ստեղծված ծանր դրության, Երեւանյան եւ այլ զորամասերի բարոյալքման, նահանջի, կարմիրներին անծնատուր լինելու մասին: Կուռոն անհրաժեշտ էր համարել Երեւանյան հեծելազորը հետ քաշել, իսկ Սիսիանի սահմանների պաշտպանությունը հանձնել տեղական ազգաբնակչությանը եւ սիսիանցիներին:

Հունիսի 25-ին թիվ 0581 հեռախոսագրով, պատասխանելով Սպարապետ Նժդեհին, նրա օգնական Կուռոն նշել է, թե ինքը արհեստական խուճապ չի ստեղծել եւ խնդրում էր նման վիրավորանք իրեն չվերագրել, ապա հայտնում էր օգնական ուժի անհրաժեշտության մասին, որպեսզի կարողանա «առնել թշնամու առաջը»: (ՀՅԴ կենտրոնական արխիվ, Կուռոյի վավերագրերի Բ տետր, էջ 117-120): - 33